

Հնագիտության առարկան, նպատակը խնդիրները: Հնագիտություն գիտակարգի ձևավորման պատմությունը: Հնագիտության տեսական հայեցակարգային հիմնական ուղղությունները՝ դպրոցները (Էվոլյուցիոնիզմ, պատմամշակութային հայեցակարգ, դիֆուզիոնիզմ, Նոր հնագիտություն, պրոցեսուալ և հետպրոցեսուալ հնագիտություն, ստրուկտուրալիզմ և այլն): Հնագիտական հուշարձանների հիմնական տեսակները: Հնագիտության հիմնակազմ հասկացությունները (Հնագիտական սկզբնաղբյուր, հնագիտական համալիր, հնագիտական մշակույթ, հնագիտական շերտ, տիպ, հատկանիշ և այլն): Հնագիտական ուսումնասիրությունների մեթոդներն ու մեթոդաբանությունը: Հնագիտական շերտագրություն:

Բնական և ճշգրիտ գիտությունների մեթոդների կիրառությունը հնագիտության մեջ: Հայկական հնագիտության զարգացման պատմությունը: Հնագիտական ժառանգության պահպանության և օգտագործման օրենսդրական նորմերը (միջազգային կոնվենցիաներ, ՀՀ օրենսդրություն):

Հին քարի դար. Մարդու ծագման մասին ժամանակակից պատկերացումները, հնագույն միգրացիաների հիմնախնդիրը, մարդագոյացման առաջնային և երկրորդական արեալները: Հնաաշխարհագրական և հնակլիմայական պայմանները Պլեյստոցենում: Եվրասիայի և Աֆրիկայի խաչմերուկում, Հայկական լեռնաշխարհը որպես մարդագոյացման ինքնուրույն օջախ: Հայկական լեռնաշխարհի ստորին, միջին և վերին հին քարի դարի (պալեոլիթի) հուշարձանները: Անատոմիապես ժամանակակից մարդկանց կողմից Հայկական լեռնաշխարհի բնակեցումը: Վաղ որսորդական և հավաքչական մոբիլ համայնքները: Վերացական մտածելակերպի և խորհրդապաշտական պատկերացումների ու արվեստի առաջացումը:

Միջին քարի դար- Նոր քարի դար. Հայկական լեռնաշխարհի հնաաշխարհագրական և հնակլիմայական պայմանները՝ ուշ պլեյստոցեն-վաղ հոլոցեն: Պրոտոնեոլիթ և նախակերամիկական նեոլիթ: Առաջավոր

Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի մեզուլիթ/պրոտոնեոլիթյան հուշարձանները՝ որսորդ-հավաքչարարներ: Կուտակողից դեպի արտադրող հասարակություն: Ագրարային (նեոլիթյան) հեղափոխության հիմնական փուլերը՝ նախակերամիկական նեոլիթ, զարգացած նեոլիթ: Արտադրող տնտեսության ծագմանխնդիրը, վաղագույն երկրագործ-անասնապահները (հացագգիների և կենդանիների ընտելացման ելակետային տարածքները, բազմակենտրոն և միակենտրոն մոդելները, առաջնային և երկրորդական կենտրոնները): “Ագրարային հեղափոխության” դեմոգրաֆիական, սոցիալական, մշակութային, տնտեսական հետևանքները: Մինչքաղաքային ուրբանիզացիան, մ.թ.ա. VII-VI հազարամյակների վաղ երկրագործական մշակույթները:

Առատաշեն-Շուվալերի-Շոմուօթփե մշակույթը՝ առանձնացման պատմությունն ու մեկնաբանությունը, հիմնական հուշարձանները, ընդհանուր բնութագիրը, տեղական տարբերակները. Բնակավայրերի տիպերը, բնակելի շինությունները, թաղման պրակտիկան: Նյութական մշակույթ. քարի ինդուստրիայի հիմնական գծերը, ոսկրից պատրաստված գործիքների տեսականին: Խեցեգործություն և մետաղագործության սաղմնավորումը: Հումքի տեղական աղբյուրների շահագործումը, մշակութային և տնտեսական կապերը Առաջավոր Ասիայի համաժամանակյա մշակույթների հետ, առևտրի տարանցիկ ուղիների ձևավորումը:

Պղնձի-քարի դար. Առաջավոր Ասիայի պղնձի-քարի դարի փուլաբաժանման համակարգը և ժամանակագրական շրջանակները: Հայկական լեռնաշխարհի էնեոլիթյան բնակավայրերը և մշակույթի առանձնահատկությունները: Վաղ/միջին և ուշ պղնձի-քարի դարի մշակութային խմբերը Հայկական լեռնաշխարհում՝ Հալաֆ-ուբեյդյան մշակույթների տարածման արեալի բնակատեղիներ, հուշարձանների Ադաբլուր-Սիոնիի խումբ, Արենի-Գոդեձորյան հուշարձանների խումբ, Ուրմիայի և Եփրատ-տիգրիսյան ավազանի ուշ էնեոլիթյան հուշարձաններ: Բնակավայրերի տիպերը: Երկրագործություն: Անասնապահություն: Արհեստներ: Մշակու-

թային կապերը Առաջավոր Ասիայի հետ: Հասարակական հարաբերությունները և տնտեսության մեջ գրանցված առաջընթացը: Սիրիամիջագետքյան աշխարհի (Հալաֆ և Ուբեյդ) հետ առնչվող վաղ երկրագործները, հեռագնա առևտրի սկիզբը (Հայաստանը որպես վանակատի մատակարար): Նեոլիթի և էնեոլիթի արվեստն ու պաշտամունքը: Հնագույն ժայռապատկերները:

Վաղ բրոնզի դար. Վաղբրոնզիդարի պարբերացումը և ժամանակագրությունը: Կուր-արաքսյան մշակութային ընդհանրության ուսումնասիրության պատմությունը (մշակույթի և մշակութային խմբերի առանձնացման չափանիշները, տերմինաբանությունը՝ Շենգավիթյան մշակույթ, Կուր-արաքսյան մշակույթ, Վաղանդրկովկասյան մշակույթ, Սև-կարմիր խեցեղենի մշակույթ, Կիրբեթ-կերակյան մշակույթ, Վելիքենդյան մշակույթ և այլն): Կուր-արաքսյան մշակույթի աշխարհագրությունը, նրա տարածման հիմնական ուղղությունները:

Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան շրջանների բնակլիմայակն պայմանները մ.թ.ա. IV-III հազարամյակներում: Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզեդարյանբնակատեղիները (տեղագրությունը, բնակավայրերի հիմնական տիպերը, ճարտարապետությունը, (շինությունների հատակագծային լուծումները և շինարարական տեխնիկան), դամբարանների տիպերը և թաղման ծեսը: Հիմնական հուշարձանները. Շենգավիթ, Նախիջևանի Քյուլ-Թափա, Էլառ, Մոխրաբլուր, Ջրահովիտ, Հառիճ, Նորշուն Թեփե, Արսլան թեփե, Սոս Հոյուկ, Յանիկ թեփե, Գեղարոտ և այլն): Նյութական և հոգորո մշակույթը (խեցեղենը՝ ձևաբանություն և զարդարվեստ, պատրաստման տեխնիկա, ժամանակագրական և աշխարհագրական խմբերը, մետաղյա գույքի հիմնական տեսակները, տիպաբանությունը, համաձուլվածքների բաղադրությունը), քարե իրերի հումքի տեսակները, ձևաբանական-տեխնոլոգիական բնութագրերը, ոսկրե իրերը, օջախի հենակները, արվեստի և պաշտամունքի նմուշները: Պաշտամունքային

կառույցները, օջախները, մարդակերպ և կենդանակերպ պաշտամունքային արձաններն ու արձանիկները:

Կուր-արաքսյան մշակույթի սոցիալ-տնտեսական բնութագիրը՝ երկրագործությունը և անասնապահությունը, արհեստները, առևտուրն ու փոխանակումը: Վաղ կոմպլեքսային հասարակությունների առաջացումը Հայկական լեռնաշխարհում՝ հասարակական հարաբերությունները և սոցիալական կազմը: Էգալիտարը և էլիտարը կուր-արաքսյան մշակույթում:

Միջին բրոնզի դար. Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային նոր միջավայրի ձևավորման և զարգացման առանձնահատկությունները. մշակութային բազմազանություն, սև (վաղ շրջան) և գունազարդ (զարգացած և ուշ շրջաններ) խեցեղեն ավանդույթներ, քոչվոր-անասնապահական ապրելակերպի գերակայություն, հարաբերություններ Փոքր Ասիայի և Էգեյան մշակույթների հետ, անագաբրոնզի օգտագործում: Կուր-գանային, թռեղքյան, սևան-արցախյան, կարմիր-բերդյան, կարմիր-վանքյան հնագիտական մշակույթները (մշակույթային խմբերը) և դրանց ժամանակագրական հարաբերակցության խնդիրը: Հիմնական հուշարձանները. դամբարանադաշտերի գերակայությունը բնակավայրերի նկատմամբ: Արարատյան դաշտի հուշարձանները: Հառիճի բնակատեղին և դամբարանադաշտը: Էլառ-Դարանիի հուշարձանները: Գուգարք-Թռեղքի հուշարձանները: Քարաշամբի դամբարանադաշտը: Սևանի ավազանի հուշարձանները: Կարմիրբերդյան (Թագաքենդ) հուշարձանները: Հուշարձանների Մուղան-Ղարաբաղյան խումբը (Ուզերլիկ-Թեփե): Պարսկահայքի հուշարձանները (Հաֆթավան-Թեփե, Դինկա-Թեփե): Արհեստներ: Մետաղագործություն: Ոսկերչություն: Խեցեգործություն: Գունազարդ խեցեղենի բնորոշ գծերը: Սոցիալական շերտավորման խորացումը:

Ուշ բրոնզի դար. Ուշ բրոնզը և նրա ժամանակագրական շրջանակները: «Ինտերնացիոնալիզմի» դարաշրջանը: Հայկական լեռնաշխարհը ուշ բրոնզի դարաշրջանում. լճաշեն-մեծամորյան մշակույթի ձևավորման և վերելքի առանձնահատկությունները: Արտադրողական ուժերի զարգա-

ցումը: Տնտեսության նոր ձևեր (պալատական և տաճարային): Բնակատեղիներ և դամբարանադաշտեր: Արարատյանդաշտը: Սևանա լճի ավազանը: Լճաշեն: Արցախ: Շիրակ: Արթիկ: Կիրովական-Լոռի-բերդ: Թռեղք: Տնտեսություն: Մետաղի արդյունահանումը և մշակումը. մաքուր անագի, կապարի և ծարիրի օգտագործումը: Զինագործություն և աշխատանքի գործիքների արտադրություն: Գեղարվեստական մետաղը: Ոսկերչություն: Փոխադրամիջոցներ: Առևտուր: Սոցիալական միջավայրի և հասարակական կյանքի փոփոխությունների մասին վկայող հնագիտական սկզբնաղբյուրները: “Զինվորի դամբարանների” ֆենոմենը: Տեղական թագավորությունների առաջացումը (Հայասա),ակտիվ մշակութային, առևտրական և քաղաքական հարաբերությունները խեթական և միջագետքյան կենտրոնների հետ:

Վաղ երկաթի դար. Երկաթի հայտնագործման նշանակությունը. Երկաթի արդյունահանման սկիզբը: Հայկական լեռնաշխարհի և Փոք ըԱսիայի պետությունները և ցեղերը Վանի թագավորության կազմավորման նախօրեին: Լճաշեն-մեծամորյան մշակույթի բնորոշ գծերը: Հասարակության ռազմականացումը: «Կիկլոպյան ամրոցներ»-ի ծաղկման շրջանը: Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի մշակութային և թերևս քաղաքական համախմբումը (Նաիրի, Էթիունի): Էթիունի երկրի զբաղեցրած տարածքն ըստ ուրարտական աղբյուրների: Արքայապատկան քաղաքներ և դամբարանադաշտեր: Շիրակի դաշտի նախաուրարտական մշակույթը: Արարատյան դաշտի հուշարձանները: Նախաուրարտական Կարմիր-բլուրը: Մեծամորի նախաուրարտական մշակույթը: Սևանի ավազանի հուշարձանները: Պատմական Գուգարքը, Արցախը, Ուտիքը: Վաղ երկաթի դարի երկրագործությունն ըստ մշակույթի նյութական մնացորդների և ուրարտական գրավոր աղբյուրների: Անասնապահության վերելքը: Արիեստագործություն: Թաղման ծես: Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի արվեստն ու հավատալիքը: Դվինի պաշտամունքային կոթողները: Գեղարուտի, Մեծամորի տաճարական համալիրները:

Հայաստանը մ.թ.ա. IX-VI դդ. Վանի թագավորության շրջանի հուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրության պատմությունը: Ուրարտական պետության հիմնադրման նյութական և սոցիալ-տնտեսական նախադրյալները: Քաղաքաշինություն: Վանի, Թփրակ-Կալեյի, Էրեբունիի պեղումները: Արգիշտիխինիլի պեղումները: Թեյշեբանի պեղումները: Նոր հնագիտական պեղումները ներկայիս Թուրքիայի և Իրանի տարածքի հուշարձաններում, դրանց նշանակությունը Վանի թագավորության մշակույթի ուսումնասիրության համար: Ճարտարապետություն, շինարարական արվեստ: Թաղման ձևեր և ծեսեր: Տնտեսության հիմնական ճյուղերը. Երկրագործություն և անասնապահություն: Զրամբարների և ջրանցքների շինարարություն, ոռոգելի երկրագործության զարգացումը Ուրարտուում: Արհեստներ. Մետաղագործություն: Երկաթի լայն յուրացումը և դրա նշանակությունը: Խեցեգործություն, քարակոփություն, փայտի մշակում, ոսկրագործություն: Ուրարտուի արվեստը: Պանթեոնը: Ուրարտուի սեպագիր արձանագրությունները, նրանց լեզուն և բովանդակությունը: Ուրարտական մշակույթի աղբյուրները Առաջավոր Ասիայի (Իրան, Միջագետք, Փ.Ասիա, Կովկաս, Սիրիա, Պաղեստին) մշակույթների հետ: Լճաշեն-մեծամորյան /Էթիունյան և Վանի բիայնական մշակույթների հարաբերակցության խնդիրը: Ուրարտու-Հայաստան խնդիրը:

Հայաստանը մ.թ.ա. VI-IV դդ. Դարաշրջանի պատմամշակութային բնութագիրը և առանձնահատկությունները: Հայաստանը Աքեմենյան Իրանի կազմում: Բեհիսթունյան արձանագրությունը և Հայաստանի հիշատակումները: Աքեմենյան մշակույթի առանձնահատկությունները և հայիրանական մշակութային կապերի բնույթը: Հայաստանի VI-IV դդ. Մշակույթի հնագիտական ուսումնասիրման պատմությունը: Քաղաքները, ամրոցները, ավանները, գյուղերը, տաճարային կենտրոնները: Ճարտարապետությունն ու շինարարական արվեստը: Թաղման ձևերն ու ծեսը: Խեցեգործություն: Մետաղագործություն: Կնքագործություն (գլխատիկա):

Առևտրական կապեր: Դրամական շրջանառություն: Ուրարտական շրջանի և VI-IV դդ. Հայաստանի մշակութային ժառանգականության խնդիրը:

Հայաստանը մ.թ.ա. III-I դդ. Հելլենիստական դարաշրջանի բնորոշ գծերը: Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքը: Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի հոգևոր մշակույթը. գիր, գրականություն, թատրոն: Հուշարձանները և նրանց ուսումնասիրման պատմությունը: Քաղաքները: Տեղադրություն, քաղաքաշինություն: Հայաստանի քաղաքները որպես երկրագործության, արհեստների և առևտրի կենտրոններ: Քաղաքների հասարակական և տնտեսական դերը: Արմավիրի, Արտաշատի պեղումները, նրանց նշանակությունը: Հայաստանի ամրոցները, ավանները, տաճարական կենտրոնները: Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի ճարտարապետությունը: Դամբարանների տիպերը և թաղման ծեսը: Հին հայկական քանդակագործությունը: Մշակույթի զարգացման առանձնահատկությունները հելլենիստական Հայաստանում: Խեցեգործություն (հասարակ, գունազարդ, ջնարակած խեցեղեն): Մետաղագործություն, ոսկերչություն, ապակեգործություն, կնքագործություն: Հայաստանի առևտրական կապերը մ.թ.ա. III-I-ին դարերում:

Հայաստանը I-III դդ. - Հայաստանի մ.թ. առաջին դարերի հուշարձանները և նրանց հնագիտական ուսումնասիրության պատմությունը: Հայաստանի հասարակական կառուցվածքի հետագա զարգացումը: Քաղաքներն ու ամրոցները: Արտաշատի և Վաղարշապատի պեղումները: Գառնի ամրոցի ճարտարապետական համալիրը (պարիսպը, հեթանոսական տաճարը, պալատական կառույցները, բաղնիքը): Հայաստանի I-III-րդ դդ. Քանդակագործությունը: Մոնումենտալ գեղանկարչություն (Արտաշատի, Գառնիի խճանկարները): Խեցեգործություն, մետաղագործություն: Հին հայկական դրամներ: Հայաստանում գտնված օտար երկրների անտիկ դրամները: Հայաստանի դերը միջազգային առևտրում: Արամներեն, հունարեն, լատիներեն արձանագրությունները, դրանց բովանդակությունը և առանձնահատկությունները:

Հայաստանը IV-VIII դդ. - Քրիստոնեության մուտքը Հայաստան և նոր մշակութային լանդշափի ձևավորումը: Վաղ միջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետությունը. միանավ (Գառնի, Դվին, Եղվարդ, Անի) և եռանավ (Երեբոյք, Տեկոր, Աշտարակ, Քասաղ, Ծիծեռնավանք) կառույցները: Կենտրոնագմբեթ բազիլիկայի զարգացումը (Տեկոր, Օձուն, Մրեն, Գայանե, Էջմիածնի Մայր տաճար, Սիսիան, Ավան, Հռիփսիմե): Դվինի, Բագավանի և Թալինի տաճարները: Զվարթնոց: Վաղ միջնադարյան Հայաստանի պալատական շենքերը (Դվին, Զվարթնոց, Ավան, Արուճ) և դեկորատիվ հարդարանքը: Դեկորատիվ քանդակագործության զարգացումը: Սյուժետային քանդակագործություն: IV-VII դարերի կոթողների արվեստը: Հելլենիստական տրադիցիաները IV-VII դդ. Հայկական կերպարվեստում: Որմնանկարչություն(Տեկոր, Արուճ, Թալին): Դվինի հնագիտական ուսումնասիրությունը:

Հայաստանը IX-XIII դդ. Դարաշրջանի ճարտարապետության հիմնական հատկանիշները: Քաղաքացիական ճարտարապետություն. Անին X-XI դդ. (Ն.Յա. Մառը և Անիի հնագիտական ուսումնասիրությունը): Ամրոցները՝ Ամբերդը, Մաղասաբերդը և Տիգնիսը: Սյունիքի ճարտարապետական դպրոցը (Տաթևի վանքը, Սևանավանքը, Գոդևանքը): Վասպուրականի ճարտարապետական դպրոցը (Ախթամարի Սբ. Խաչտաճարը): Հյուսիսային Հայաստանի ճարտարապետությունը: Անի-Շիրակի դպրոցը: Գուգարքի ճարտարապետությունը (Սանահին, Հաղպատ): Անիի մայր տաճարը: Խձկոնքի հուշարձանախումբը: Մարմաշենի, Բջնիի, Կեչառիսի եկեղեցիները: Քանդակագործություն: Խաչքարերի արվեստը: Որմնանկարչություն: Կիրառական արվեստ: Միջնադարյան քաղաքի ձևավորումը: Ներքին առևտուրը: Արտաքին առևտուրը: Դրամական շրջանառությունը: Հայաստանի խոշոր քաղաքները: Հյուսիսային մայրուղու վրա գտնվող քաղաքները (Դվին, Անի, Կարս, Կարին, Արեն, Երզնկա): Հարավային մայրուղու վրա գտնվող քաղաքները (Բերկրի, Արճեշ, Մանազկերտ, Խլաթ, Բաղեշ, Արզն, Նփրկերտ): Քաղաքների դերն ու նշանակությունը

երկրի հասարակական-տնտեսական կյանքում: Երկրագործությունը, անասնապահությունը, արհեստները միջնադարյան Հայաստանում: Արհեստների հետագա զարգացումն ու ճյուղավորումը (մետաղագործություն, զինագործություն, պղնձագործություն, ոսկերչություն, շինարարական արհեստներ, փայտամշակություն, կավագործություն, անվագործություն, գորգագործություն, մորթեգործություն, գրքի և գրչության հետ կապված արհեստներ, այլ արհեստներ): Հայաստանը XII-XIII-րդ դարերում. Քաղաքների, արհեստների և առևտրի նորվերելքը (Անի, Դվին, Երևան, Կարս, Կարին, Երզնկա, Խլաթ, Մանազկերտ, Արճեշ, Նփրկերտ): **Հայաստանը XIV-XVIII դդ.** Հայաստանի XIV-XVII դդ. նշանավոր բնակավայրերը, պատմաճարտարապետական ու հնագիտական հուշարձանները: XIV-XVIII դդ. վանական համակառուցները. Մուղնիի Ս. Գևորգ, Շողակաթ, Երևանի եկեղեցիները, Խոր Վիրապ, Մեղրիի եկեղեցիները, Շատինի վանք: XVII-XVIII դդ. Ճարտարապետական հուշարձանների ոճական և հորինվածքային առանձնահատկությունները: Ուշ միջնադարյան նշանավոր ճարտարապետներն ու քարգործ վարպետները: Ուշ միջնադարի խաչքարային և տապանաքարային արվեստը: Զուղայի խաչքարերը: Հայկական գաղթօջախների պատմաճարտարապետական հուշարձանները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Խնկիկյան Օ.Ա. Հայաստանի հնագիտություն, Ե., 2009:
2. Սարգսյան Գ., Պատմամշակութային հուշարձանների պահպանության հիմունքներ, Ե., 2005:
3. Քալանթարյան Ա., Մելքոնյան Հ. Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանում 1990-2003 թթ., Ե. 2005:
4. Avetisyan P., Bobokhyan A. (ed.). Archaeology of Armenia in Regional Context, Proceedings of the International Conference dedicated to the 50th Anniversary of the Institute of Archaeology and Ethnography Held on September 15-17, 2009 in Yerevan, Yerevan, 2012.

5. Lindsay I., Smith A.T. A History of Archaeology in the Republic of Armenia, *Journal of Field Archaeology* 31/2, 2006.
6. Renfrew C., Bahn P. G. *Archaeology: Theories, Methods, and Practice*, London, 1991.

Քարի դար-պղնձի-քարի դար

7. Թորոսյան Ռ.Մ., Թեղուտի վաղ երկրագործական բնակավայրը (մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակ), Ե., 1976:
8. Кушнарева К.Х. Южный Кавказ IX-IIтыс. до.н.э. Санкт Петербург, 1993.
9. Мезолит СССР.- Археология СССР. Т. II, М., 1989.
10. Палеолит СССР.- Археология СССР. Т. 5, М., 1984.
11. Энеолит СССР.- Археология СССР, т. 3 , М., 1983.
12. Badalyan, R., Lombard, P., Avetisyan, P. and Chataigner, C. The Neolithic and Chalcolithic phases in the Ararat Plain (Armenia): The view from Aratashen. In: Sagona, A. (ed.), A view from the Highlands. Archaeological studies in honor of Charles Burney. *Ancient Near Eastern Studies, Supplement* 12, 2004.
13. Chataigner C., 1995, La Transcaucasie au Néolithique et au Chalcolithique, Lyon, Maison de l'Orient Méditerranéen, Oxford, B.A.R Inter. Ser. 624.
14. Chataigner C., Badalyan R., Arimura M. 2014. The Neolithic of the Caucasus. *Oxford Handbooks Online*, Oxford University Press, <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935413.001.0001/oxfordhb-9780199935413-e-13>.
15. Lyonnet B. (ed.). *Les cultures du Caucase (VIe -IIIe millénaires avant notre ère): Leurs relations avec le Proche-Orient*, Paris, 2007.
16. Gasparyan B., Arimura M. (ed.). *Stone Age of Armenia: A Guide-Book to the Stone Age Archaeology in the Republic of Armenia*, Kanazawa, 2014.
17. Kushnareva, K.Kh. *The Southern Caucasus in Prehistory, Stages of Cultural and Socioeconomic Development From the Eight to the Second Millennium B.C.*, University Museum Monograph 99, Philadelphia, 1997.

Քրոնզի դար-վաղ երկաթի դար

18. Ավետիսյան Պ., Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. XXIV-IX դարերում (սոցիալ-մշակութային ձևափոխումների դինամիկան ըստ հնագիտական տվյալների), Դոկտ. ատեն. գիտական զեկուցում, Երևան, 2014:
19. Խանզադյան Է.Վ., Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում, Ե., 1967:
20. Мартиросян А.А. *Армения в эпоху бронзы и раннего железа*. Ер., 1964.

21. Есаян С.А. Древняя культура северо-восточной Армении. Ер., 1976.
22. Кушнарева К.Х. Древнейшие памятники Двина, Ер., 1977.
23. Хачатрян Т.С. Древняя культура Ширака, Ер., 1975.
24. Badalyan R.S., Avetisyan P.S. Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia: I. Mt. Aragats and Its Surrounding Region, British Archaeological Reports, International Series 1697, Oxford, 2007.
25. Khnkikyan O.S. Syunik during the Bronze and Iron Ages, Barrington, 2002.
26. Sagona A.G. The Caucasian Region in the Early Bronze Age, British Archaeological Reports, International Series 214, Oxford, 1984.

Հայաստանը մ.թ.ա. IX-VI դդ. և VI-IV դդ.

27. Առաքելյան Բ.Ն. Աննարկներ Հայաստանի արվեստի պատմության, Ե., 1976:
28. Ավետիսյան Հ., Բորոխյան Ա. Ուրարտուի հնագիտություն, Ե., 2010:
29. Իսրաելյան Մ. Էրեբունիի բերդ-քաղաքի պատմությունը, Ե., 1971:
30. Հովհաննիսյան Կ.Լ. Էրեբունիի որմնանկարները, Ե., 1973:
31. Հմայակյան Ս.Գ., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990թ.:
32. Арутюнян Н.В. Земледелие и скотоводство Урарту. 1964.
33. Арутюнян Н.В. Биайнили (Урарту), Ер., 1970
34. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии.- Археология СССР, т. 6, М., 1985.
35. Есаян С.А., Калантарян А.А.. Ошакан I. Основные результаты раскопок 1971-1983 гг., Ер., 1988.
36. Мартиросян А.А. Аргиштихинили, Ер., 1974.
37. Мартиросян А. А. Горог Тейшебаини. Ер. 1960.
38. Оганесян К. Арин-Берд I. Архитектура Эребуни, Ер., 1960.
39. Пиотровский Б.Б. Ванское царство, М., 1959.
40. Пиотровский Б. Искусство Урарту, Ленинград, 1962,
41. Тирацян Г. Культура древней Армении, Ер., 1988.
42. Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N. The North-Eastern Frontier: Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin, I. The Southern Shores, Documenta Asiana VII, Roma, 2002.

Հայաստանը մ.թ.ա. III-I դդ. և I-III դդ.

43. Առաքելյան Բ., Հին Արտաշատ, Ե., 1975:
44. Խաչատրյան Ժ. Միսիանի դամբարանը, (մ.թ.ա. I դ. II կես), Ե. 2009:
45. Аракелян Б., Гарни I, Гарни II, Ер., 1951, 1957.

46. Тирацян Г. Города Армении эллинистического времени в свете археологических исследований, Вестник Древней истории, 1979, №2.
47. Хачатрян Ж., Неверов О., Архивы столицы древней Армении Арташата, Ер., 2008.
48. Хачатрян Ж. Гарни V, Ер., 1976.
49. Tiratsyan G.A. From Urartu to Armenia, Civilisations du Proche Orient I/4, Neuchâtel, 2003.

Հայաստանը IV-XVIII դդ.

50. Աբրահամյան Վ.Ա. Արիեստները Հայաստանում 4-18 դդ., Ե., 1956:
51. Առաքելյան Բ.Ն., Հայկական պատկերաքանդակները 4-7դդ., Ե., 1949:
52. Առաքելյան Բ.Ն., Քաղաքները և արիեստները Հայաստանում 9-13 դդ. հ. Ա-Բ, Ե., 1958, 1963:
53. Առաքելյան Բ.Ն., Հայաստանի հասարակական-տնտեսական կյանքը 9-11-րդ դդ., Հայ. ժող. պատմություն, հ.Գ., Ե., 1976:
54. Բարխուդարյան Ս.Գ. Միջնադարյան հայ ճարտարապետները և քարագործ վարպետները, Ե., 1963:
55. Գրիգորյան Գ., Հայկական վիմագրություն, Ե., 2000:
56. Դիվանի հայ վիմագրության, հ. Ա-Ը., 1960-2015:
57. Հարությունյան Վ.Ս. Միջնադարյան Հայաստանի կարավանատներն ու կամուրջները, Ե., 1960:
58. Հարությունյան Ս. Ամբերդ, 1978:
59. Հովհաննիսյան Մ. Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970:
60. Ղաֆադարյան Կ. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. Ա-Բ, Ե., 1952, 1982:
61. Ղաֆադարյան Կ., Քալանթարյան Ա., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները (1973-1980թթ.), Ե., 2002:
62. Մնացականյան Ս. Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը, Ե., 1978:
63. Պետրոսյան Հ. Լ., Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Ե., 2008:
64. Պետրոսյան Հ.Լ. Գառնին 9-14 –րդ դարերում, Ե., 1988:
65. Զանփոլադյան Հ.Ս. Դվինի միջնադարյան ապակին (9-13-րդ դդ.), Ե., 1974:
66. Զանփոլադյան Հ.Ս., Քալանթարյան Ա.Ա., Միջնադարյան Հայաստանի առևտրական կապերը 6-8 –րդ դդ. (ըստ ապակեգործության տվյալների) (ՀՀ. Հուլ. -14), Ե., 1988:
67. Քալանթարյան Ա.Ա., Դվինի նյութական մշակույթը 4-6-րդ., Ե., 1970:

68. Քալանթարյան Ա., Դվինի կենտրոնական թաղամասի պեղումները, Ե., 1977:
69. Асатрян Е., Закари берд (результаты раскопок), Е., 2005.
70. Март Н.Я. Ани, М.-Л., 1963.
71. Токарский М.М. Архитектура (IV-XIV вв.), Ер., 1946.
72. Халпахчян О.Х., Гражданское зодчество Армении, М., 1971.
73. Donabédian P., Mutaflan Cl. (éd.). Les douze capitales d'Arménie, Paris, 2010.
74. Kalantaryan A.A. Dvin: histoire et archéologie de la ville médiévale, Civilisations du Proche-Orient, hors série 2, Neuchâtel, Paris, 1996.
75. Kalantaryan A., Karakhanyan G., Melqonyan H., Petrosyan H., Hakobyan N., Babayan F., Zhamkochyan A., Nawasardyan K., Hayrapetyan A., Armenia in the cultural context of East and West, Yerevan, 2009.